

CSENDES LÁSZLÓ

HADTÖRTÉNELMI ÍRÁSOK ÉS ÁBRÁZOLÁSOK

Mozaikok a 18. sz. végén készült térképekről, hasznosításukról

Magyarország földrajzának, a földfelszín és az azon történt események leírása ábrázolásának közreadása sokáig váratott magára. Hazánk egykori térképi ábrázolhatóságának első forrása Anonymus — IV. Béla névtelen jegyzőjének — nevével fémjelezhető. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a honfoglalást követően — és utána hosszú ideig — Anonymus leírása az egyetlen megbízható forrás, melynek alapján a „Tabula Geographica Ungariae Veteris ex Historia Anonymi Belae Regis Notarii 1772” címmel készített 1:1 600 000 méretarányú mappa adatgazdag ábrázolással mutatja be az egykori leírás helyszíni változatát.¹

A magyar térképészeti irodalom és a fellelhető mappák vizsgálata alapján megállapítható, hogy hazánk a 18. században már bővelkedik értékes térképalkotásokban, habár az előtalált térképek létrejöttéről, keletkezésük körülményeiről ismereteink hiányosak. Vitathatatlan, hogy nem csupán a térképtörténetészek, de a térképekkel foglalkozók, az azokat használók is szeretnék ismereni a térképek létrejöttét, szeretnének bepillantani a háttér mögé. Szükséges itt utalni arra, hogy a térképírás tudományos alapjait biztosító vetületet Mercator 1569-ben szerkesztette meg. Részletes országos felmérésekre, amelyek alapjaiban segítették volna a térképek készítését, akkor még nem volt lehetőség. A minden igényt kielégítő, részletes térképek szükségességét csak két évszázaddal Mercator után ismerték fel.

Amikor régi térképek felhasználásáról van szó, nem szabad elfelednünk, hogy mi minden munkálat volt szükséges ahhoz, hogy egy térképterv megvalósuljon és a térképhasználó kezébe kerüljön. A térképek előállításának gondolata, a szakemberek felkutatása és alkalmazása, a szükséges anyagi eszközök előteremtése, a szerkesztéshez szükséges forrásművek összegyűjtése nem csupán térképkiadói feladat volt és ma sem az.

Magyarország első részletes nagy méretarányú felmérését 1782—85 között végezték el, de miután a feladat végrehajtását katonai igények kielégítése tette szükségessé, a munka természeténél fogva a térképszelvények felhasználását rendeletek szabályozták.² A kor történeti eseményeinek rögzítése során szükségessé vált az írott forrásmunkák térképi kiegészítése, pontosítása, amit nagymértékben nehezített a hozzáférhető térképek hiánya.

Lényeges fordulat következett be az 1700-as évek végén, valamint azt köve-

¹ Hadtörténelmi Intézet Térképtára (a továbbiakban — HIT) B IX a 536.

² Kriegsbarchiv Wien HKR 1670. 34. 57.

tően, amikor Görög Demeter és munkatársai katonai vonatkozású tudósításait térképi ábrázolással gazdagították. Mind Görög, mind két munkatársa pedagógus és zszurnaliszta, tehát nem térképtervező és -rajzoló, nem mérnök vagy földmérő, mégis, a nevükhöz fűződő, az írásokat kiegészítő térképek jelentős részben az ő szellemi terméküknek tekinthetők. Előre kell bocsátanunk, hogy kitűnően dolgoztak, sikerük teljes volt, aminek folytán érdekeik elévülhetetlenek.

1789—1791 között jelent meg Görög Demeter szerkesztésében a „Hadi s más nevezetes Történetek”, majd folytatásaként a „Magyar Hirmondó” (1791—1803) című folyóirat.

Tizennégy év alatt a 27 kötetben megjelent folyóiratban 127 mappával kedveskedtek a szerkesztők — amint írták „Érdemes olvasóiknak” — a folyóirat ingyenes mellékleteként.³ Ide kívánczok, hogy ezekben a folyóiratokban számtalan kisebb-nagyobb tudósítás, jelentés, jegyzet foglalkozik a térképekkel és szinte valamennyi írott és ábrázolt közlemény feltétlen figyelemre méltó.

A magyar nyelven megjelent folyóirat kiadását megelőzte egy „tudósítás” 1789-ben, melyből megtudhatjuk, hogy a szerkesztők elképzelése kettős. Egyrészt a csatázó seregek hadműveleti területének térképi bemutatása, másrészt általános ismereteket tartalmazó térképek készítése és terjesztése: „... a váraknak fekvéseit, a nevezetesebb csatákat, és a’ melly mindenek felett kedves lehet a’ Nemes Haza előtt, a’ felül említett Mappákat, s’ ezek közt kiváltképpen Magyar, Erdély, Moldva, Bukovina, Lengyel, azután Horvát, Montenegro, Bosznia, Tót, Szervia, Oláh, Bulgár, ’s Beszarábia, a’ Krimi ’s más Tatár Országokat Magyar nyelven, Magyar kápirók ’s réz-metzzők által mint ez itt való kép olyan finomul ki-metzsettjük...”⁴

Egy korabeli leírás⁵ így írt a „hazai nyelvünkön” megjelent kiadványról: „II. József Császár országlása idejében a’ Török háború kiútvén, GÖRÖG és KERÉKES igen érdemes Hazánkfiak HADI TÖRTÉNETEK nevezet alatt adtak ki Bétsben Magyar Újságot, melly mellett számos kimetszett Rajzolatokkal és Mappákkal kedveskedtek Olvasóiknak. Elműlván a háború, az Újság nevét MAGYAR HIRMONDÓ-ra változtatták. E’ mellett ismét jártak Mappák, melylyek a’ kiúttott Frantzia revolutio és háború folyása alatt a’ had mezejét ábrázolták...”

Görög Demeter kitűzött céljának elérésére (a hadi események tudósítása, a magyar nyelv művelése és a térképek terjesztése) mindent elkövetett. A térképek magyarosítási munkájában kitűnő segítőtársra talált Kerekes Sámuel és Márton József magyar nyelvtanároknak, akik a német, francia, de a latin és görög szövegek fordítását is tökéletesen elvégezték.

Görög haditérképei elsősorban az ütközetek helyeit ábrázolták. Az akkori idők legjobb és legmodernebb térképeinek beszerzésével és felhasználásával tökéletes magyar névirású térképeket szerkesztett; megmagyarosította a helyneveket, és a területi megnevezéseket, s a földrajzi fogalmakat a térképek szövegmagyarázataiban magyar nyelven fogalmazta meg.⁶ A térképekhez tartozó földrajzi adatok gyűjtését s a folyóiratban való leírását, a térképek, helynevek, földrajzi fogalmak magyarázatait személyes közreműködésével végezték. A rézre metszés művészi kivitelét biztosította, hogy semmiféle fáradságot, utánjárást és anyagi áldozatot nem sajnáltak. A fiatal rajzoló és rézmetszők felkarolását igazolja az a tudósítás is, ahol Berkeny János tehetségéről és anyagi támogatá-

3 Hadi s’ más nevezetes Történetek (a továbbiakban — H. T.) 1789., 1. szakasz.

4 Uo.

5 Márton József: Magyar Ország Vármegyéinek Mappáiról. Magyar Kurir, 1828. 2. fe. Nr. 7.

6 A földrajz, pedagógia és az embertan terén rendkívüli ismeretekkel rendelkeztek. Országos Levéltár. Eszterházy Pál herceg naplója. 22. o.

sáról tájékoztatják az olvasókat.⁷ Felismerve az ifjú szorgalmát és tehetségét, taníttatását évi 100 tallér — mai szóhasználatlaltal — ösztöndíjjal segítették. A magyar ifjú rátermettségének igazolására ugyanitt közölnek egy térképet is, melyet különösebb előképzettség nélkül rajzolt és metszett Berkeny, elismerést érdemlő kivitelben. Térképének címe: „Oláhország Déli Része A' Bánáttól fogva Nikopolisig, 1790.” A tudósítás utal arra, hogy a közölt térképen figyelemmel kísérhető az ott csatázó seregek tevékenysége.

A magyar térképtörténet számos szép kivitelű térképpel gazdagodott, amit Berkeny János veszprémi születésű rézmetsző alkotott.⁸

Görög Demeter térképeinek szakmai csoportosítása széles skálájú. A *világ-térképek* után *földtérképet* készített azzal az elgondolással, hogy egy földleírás mellékleteit gazdagítsa. A *hadi, hadtörténeti térképeivel* a folyóirat írásos anyagát kívánta „jobb megértéssel” kiegészíteni. Az *ország- és megyetérképei* az olvasók művelését célozták, melyek közül az utóbbiakra fordított nagyobb gondot olyan megfontolásból, hogy önálló kiadványként is megjelentesse.

Európa térképének közreadását előre jelzi a hírlap alábbi értesítése:⁹ „Az Európának nagy Mappája kiszabadul már, sok vasalásunk után, ezen a héten a' Mettző keze alól. Azonnal kinyomtatásához és kiszíneltetéséhez fogatunk; 's reményljük, hogy a' bé állandó Ország Gyűlésére kedveskedhetünk vele érdemes Előfizető Uraknak. Költ Bétsben, Májusnak 25-ik napján, 1790”

A folyóirat kelendőségét igazolja azon tudósítás, melyből megtudhatjuk, hogy terjesztése milyen széleskörű volt. „Reményljük, hogy Európa Mappáját már minden érdemes Előfizető Uraink és Asszonyaink kezekhez vették: mivel mi ugyan mindenüvé, a hová szükséges volt küldeni, el-alküldözgettük: Magyar, Oláh, Tseh, Német és Olasz Országokban, úgy nemkülömben Moldvába, Szerviába s Bánátba és Slésiába.”

A térképeket a folyóirat előfizetőinek, mint arra már utaltunk, ingyenes mellékletként küldték meg, de külön is forgalmazták. Európa mappáját egyedileg 30 krajcárért árusították.¹⁰ Görög és Kerekes első magyar nyelvű Európa térképéhez felhasználták Hell Miksa magyar származású csillagász adatait. (Mária Terézia, 1755-ben, császári és királyi csillagásznak nevezte ki Hell Miksát. Ő tervezte Magyarország több csillagvizsgáló intézetének berendezését is. Meghatározta a Föld és Nap közötti távolságot a Vénusznak a Nap előtti elvonulása — 1769 — során végzett megfigyelések és mérések alapján.) A térkép tartalmi értékeléséhez — a megjelenést követő évben — leírást készített a szerkesztőség, amelyből figyelemre méltó az alábbi:¹¹ „Esztendeje múlt, hogy mi Európa' Mappáját következendő tzim alatt adtuk ki: Európának közönséges Táblája ... Igéretet tettünk volt, hogy ezen Mappához meg fogjuk küldeni a' Földnek le-írását is, mellyben tudniillik Európán kívül való Részei is a' Világnak rövidesen elő lesznek adva: Európa pedig bővebben. Hogy ezen ígétünket önnön magunk által tellyesíthessük, bokros foglalatosságaink meg nem engedték; meg kértük tehát annak kidolgozására egy Tudós Hazánkfiát Szathmár Vármegeyében, 's le küldöttük a' nevezetesebb új geografusokat számára. Ki is mihelytt készen lessz felvállalt munkájával: leg ottan ki fogjuk azt nyomtatni, 's ingyen küldjük meg mind azoknak valakik eleitől fogva jártatják, avagy már meg szerzették, vagy ezentúl fogják megszerezni egész munkánkat.”

7 H. T. 1790. június 18.

8 A HIT gyűjteményében számos Berkeny metszette térkép található.

9 H. T. 1790. 2. szakasz, május 25. 675. o.

10 H. T. 1789. 1. szakasz, november 13. 494—496. o.

11 A „leküldött új geografusok” utalás alatt minden bizonnyal az addigi földrajzi műveket kell értenünk, amit Görög is így értelmezhetett.

„Magáról a Mappáról következőket kívántunk rész szerént azokra nézve a' kikhél még meg nintsen, rész szerént pedig azokra nézve is, kiknek már kezekben forog, fel-jegyezni: Az nem valamely más kész Mappáról vān le véve (kopiálva), hanem mint a' tzimje mutatja, valósággal a' leg jobb Mappák után vāyon egészen ujjonnan készítve. Kezünkben voltak tudni illik D'ANVILLE, MOITHEY, HAS és BRION által ki adott közönséges Mappái Európának. Az Európai Tartományok' különös Mappái közül pedig: a D'ANVILLE, CASSINI, KITCHIN, BOWLES, DORRET, ZANNONI, PONTOPIDAS, FEDEN, SCHMIDT, LOSENAU, MAIRE 's több más illy betses nevek alatt ki jöttek. Közlette velünk tudós munkáit ama' nagy nevezetű Hazánkfia Ts. 's Kir. Égvisgáló Tiszt. HELL ŪR is, mellyeknek sok hasznát vettük; így nem különbben az ujjabb Földírók könyveiknek is.”¹² A továbbiakban leírják, hogy a térkép méretarányát nem tüntették fel, hivatkozva más kiadásoknál történő elhagyásokra, illetve a földgörcbületből adódó pontatlansági összetevőkre.

A földrajzi nevek napjainkban is oly sokat vitatott írásának magyarázatát így fogalmazták meg: „Magyar Országnak 's a' hozzá tartozó Részeknek minden fel-jegyezhetett Vároisait és Helységeiket, igaz magyaros neveken tettük fel a' Mappára. Hasonlóképpen tselekedtünk azon külső Tartományokkal 's Helyekkel is, mellyeknek anya nyelvünkön is volt már különös nevek: mint p. o. Spanyol Ország, Orosz Birodalom, Béts, Nápoly 's a' t. a' mellyeknek pedig még eddig nem volt, de minden erőltetés nélkül lehetett, azok között némelyeket meg magyarosítottuk, mint p. o. Egyházi Birodalom (Status Ecclesiasticus), Péter-Vára (Petersburg). Némely helyeket, deák neveiken tettük fel, minthogy azok szintén úgy fel vétettek a' magyar írásban, 's beszédben is. Hogy azonban nem mind deák néven tettük fel azon helyeket, a' mellyeket úgy tehetünk volna: oka ennek az, mert némelyek esmeretesebbek a' magok eredeti neveken, mint a' deákon, p. o. Innspruck (Oenipontum), Augsburg (Augustae Vindelicorum), vagy legalább vāgnak olly esmeretesek az eredeti nyelven is, mint a' deákon p. o. Zürich (Tigurum), Maintz (Moguntzia), Trier (Treviri), Leipzig (Lipsia), Lion (Ligdinum) 's a' t.; és hogy méltán, 's hasznossan adtunk légyen illy esetben elsőséget az eredeti névnek: úgy ítéljük, ki ki által fogja látni.”¹³

Végül is leírták, hogy a térkép „hosszas négy szeg, a' mellyen sokkal kívánatosabban tūnnek a' tárgyak a' Néző szemébe, mint a' rendes négy-szegen. Hoszsa két lábnyi, magassága pedig másfél lábnyi.”

A vásárlási árat illetően tudatják, hogy „ezen Mappát rendszeréntvaló papiroson ugyan 31 krajtzárért, hollandus papiroson pedig 2 forintért” árusítják, viszont „Az Oskolák' számára szivesen szolgálunk vele 20 krajtzárért is.”¹⁴ Szükséges itt megjegyezni, hogy az idő tájt iskolai oktatásban — ritkaságuk, vagy éppen hiányuk miatt — még alig használtak térképeket. Az oktatás szemléleti alapra történő helyezését egyedül Budai Ésaías alkalmazta a debreceni togatus deákok rézmetsző munkáinak felhasználásával.

Hadtörténelmi vonatkozású térképeink közreadásához álljon itt néhány példa. Így a Szuvorov orosz generális és a törökök közötti hadakozásról készült tudósítás: „Küldjük a' Martinyestie és Tirgu Kukuli között esett diadalmas verekedés helyyeinek ábrázolását.”¹⁵ Erre a térképre magyarázatként utal egy megjegyzés így: „Két Rimnik vāyon Oláh Országban. Egyik Foksánhoz nem

12 H. T. 1791. 4. szakasz, június 17.

13 H. T. 1791. 4. szakasz, 765—766. o.

14 Uo.

15 H. T. 1789. 1. szakasz, 352. o.

messze, a' melly az okt. 9-ik napján küldött kis Mappátskán is fel van téve.”¹⁶ A színes rézmetszetben jól értékelhető a Rimnik (Rimnicul) és Milkov (Milcovul) folyók mellett elhelyezkedő császári és a Brailov (Braila) város mellett szélesen elterülő török tábor helyzete. Foksány (Focsani) városnál olvasható a csatajelzés dátuma: 1789. aug. 1. Utak, folyók, községnevek világosan, tisztán olvashatók. A térképet a jobb felső sarokban egy színezett csatajelenet díszíti: kivont karddal, lovon, ütközet közben ábrázolt keresztény és török vitézek.

A „Nándorfejérvára és az azt ostromló tábor fekvése 1789.” c. térképhez¹⁷ kiegészítésül írták: „A' Vár maga, hegyen fekszik, a' Dunának innentső partján; alatta pedig a Város. Ennek egy részét le rontotta volt Népünk, hogy a' Várat annál könnyebben lehessen ágyúzni; de a' másikat épen meg hagyta. Ebbe vette magát a' Törökség, 's úgy omlott ki az oda közel készült árknainkra 's Batteriáinkra, délutáni 3 óra tájt.” A Duna és Száva torkolatánál ábrázolt hadrend kellő áttekintést ad az eseményekről. Említést érdemel a vizsgált időben ritkán olvasható felirat: Duna folyó vize.

„Jegyzések: Idezártuk a' meg-ígért Rajzolatot, mellyben kívánjuk szemléltetni Nándorfejérvárának és az azt ostromló Ts. 's. Kir. Tábornak fekvését, Sue- rimnek 's a' Bánátnak részeivel együtt. Igyekeztünk a legújabb, 's leghelyesebb Mappáknak és Plánumoknak szorgalmatos meg- vizsgálása, azoknak egybe vetése, nem külömben az azon környéket jól esmérő, 's a' dolgok folyamatait értő érdemes Uraktól való értekezés által, e részben is olly munkával kedvezkedni az elő fizető Uraknak, 's Asszonyságoknak, a' melly ujj bizonyoságot tegyen arról, hogy mi sem költségünknek, sem semminemű fáradságunknak nem kedvezünk, csak hogy a' Felöllünk való reménységnek voltaképpen meg felelhessünk.”¹⁸ A továbbiakban magyarázatot adnak a térkép tájolását illetően, miszerint a tábor fontosságát kihangsúlyozandó figyelemfelkeltő kartográfiai ábrázolás tette szükségessé a fordított (Dél-Észak) bemutatást. Indoklásukban leírják, hogy Nándorfehérvár és környékének központi ábrázolása volt az elsődleges.

Az 1789. október 23-án közölt „haditudósítás” tartalmazza a térkép betűjelzéseinek magyarázatát, mely a terület minden hadifontosságú terepviszonyára kiterjed. Utal a városrészekre, a templomok, bányák, malmok, vízmosások léte- re és fontosságukra, kiterjed a betűjeles hivatkozás a gyalogos és lovastábo- rok, gránátosok és muskétások, földvárak, töltések, árkok, hidak, hídsáncok, és átkelőhelyek magyarázatára. Jelzi, hogy a Duna 350 öl szélességű¹⁹ az adott szakaszon. A Duna-Száva torkolat közötti táborat mint a jel és a felirat is utal rá „Eugenius santza” határolja.

A táborok, csataterék, városok és országhatárok védelme pontos térképi ábrázolást igényelt, ezek szerepére és jelentőségére vet fényt a mappa haszná- lói számára írt korabeli tudósítás: „Tsártákoknak nevezik a' Gránitzokon (Határokon) Filegória formára készített őrző házatskákat.” Ezek, mint írják, magas karókra épült, folyosó kerítette őrhelyek: „a' mellyen az őrálló mihelyt észre- veszi, hogy a Török földéről való tsavargók valamit akarnak azonnal egy- puska szóval jelt ad. Ezt tselekszi utána a' második, a' harmadik 's a' t. vi- gyázó: melly jeladásra a' határnokok azonnal talpon vagynak, a' jó szomszéd- oknak szándékjokban való meggátolására.”²⁰

„Nándorfejérvárnak a' Szerviai részről való ostromlása” c. látkép alatt így tudósítottak: „Ez alatt Sept. 30-ikán Laudon Fő Hadi Vezérnek a jobb lábát

¹⁶ H. T. 1789. 1. szakasz, 394. o.

¹⁷ Méretarány feltüntetése nélkül megjelent színes, kéziratos térkép, 24,5×16 cm nagyságú lapon.

¹⁸ H.T. 1789. 1. szakasz, 397—400. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 67. o.

egy ágyút vonó ló oly erősen meg-rugta, hogy az éltes Vezér tsak nem ájulásba esett. Segítségére tüstént oda ugrattak Wurmser Huszár Regimentbéli Halász Kapitány, Budai 's Meskó Hadnagy Urak, 's lábát meleg borral be-kötvén, Sz. Mihály lován onnan-elvitették."²¹

A folyóirat három folytatásban írt tudósítást Orsováról. A szerkesztők kiváló munkájáról és nagyfokú hozzáértéséről tesz tanúbizonyságot a történelmi, had-történelmi, földrajzi és tereptani ismeretekről közzétett leírás. Izelitőül álljon itt néhány sor: „Orsova nevet viselő helység kettő vagon, úgymint: Ó és Újj Orsova. Amaz (mint a megküldött Rajzolatból meg-tettzik) a Bánátban fekszik, az Allion hegyén innen: ez pedig egy szigeten, éppen a' Dunának a' Bánát 's Oláh Ország közt való tsutsánál.”

„Újj Orsova hajdanában tsupán egy földvárból, 's némely halász házából állott; 1689 előtt a' Magyar Királyoké volt; hanem az említett esztendőben Nándorfejérvárával együtt a Törökök kezére bírt. A szigetnek, mellyben Újj Orsova fekszik, 1500 lépés a' hossza, és a' hol legszélesebb, 500 a' szélessége.”²² Leírják, hogy a várnak négy kapuja és ugyanennyi kaszárnyája van.

Görögék széleskörű ismeretére utal a Napóleon egyiptomi hadjáratát leíró tudósítás és térképi bemutatás.²³

„Jelentés: E' folyó hónapnak 4-dikén (1798. dec.) közlött Jelentésünkben meg-ígértük Egyiptom mappájának részre való metztetését, a' mellyet már valóban le is rajzoltattunk volt, midőn észre vettük, hogy olvasóinknak egy olyan mappára is szükségük léssen, a' mellyen világosan lehessen látni, honnan indult ki, 's merre ment Bonaparte hajós Serege Egyiptomba; és annak elfoglalása után merre szándékozott útját venni? Ki metztettjük tehát először is a' régi Világnak, azaz Európának, Ásiának és Afrikának Képét a' mellyen gyönyörűséggel szemlélheti ki-ki Napkeleti Indiát minden nevezetesebb városaival együtt, mellyek mint megannyi Kintses tárházai az Anglusoknak, de a' kiknek terhes hajói tsak öt hónapi hajókázások után érkehetnek Angliába, azon nagy kerület miatt, mellyet kelletik tenni Afrika körül. Kedves dolog léssen meglátni a' sokkal kurtább útját is a' Napkeleti Indiába való Kereskedésnek, Egyiptom 's a' Veres tengerenn keresztül: és Bonapartének az oda erányzott utazásában támadott véghetetlen sok akadályait. Ezen mappát követni fogja Egyiptomnak különös mappája, a' mellyen le leszsz rajzolva a' Veres Tengernek azon része is, a' mellyenn keresztül ment az Izráel népe a' Sinai hegyre 's a' t. Ezen Mappáknak is olyan nagyságok léssen, mint a' milyenekbenn le küldöttük már egynéhányat a' Nem. Vármegyék Mappái közzül, melly egy formájú, 's nagyságuk Mappákból idővel egy atlas válhatik. A' mikor idegen Országok Mappáival kedveskedünk, akkor a' Nem. Vármegyék Mappái közzül kevesebb számuakkal szolgálhatunk, a' felette sok költségeinkre való nézve, de szolgálunk még is annyival mindenkor, hogy ígérletünk erányos tellyesítése híjánosságot nem szenved. . .”

A jelentés befejező része utal a Magyar Atlasz tervére is. Ide kívánczok, hogy a Görög-Kerekes féle atlasz és a megyetérképek kitűnő tartalmi és formai változatban segítették az iskolai oktatást. A Magyar Atlasz hosszú ideig Magyarország vármegyéinek legjobb térképe, melyet még évtizedekkel később is ki nyomattak. Ismerünk 1848-as kiadást is.

Hosszú oldalakon sorolhatnánk a „Hadi és más nevezetes Történetek” valamint a „Magyar Hírmondó” c. folyóiratok tudósításait, térképkiadásait, vala-

21 A látképen négy katona hordágyon viszi a „Hadi Vezért”.

22 H. T. 1789. 1. szakasz 67. o. Az Allion hegyén innen a Cserna—Duna torkolatától 800—1000 méternyi távolságra fekvő terület volt a magyar korona rejték helye 1849—1853 között.

23 Magyar Hírmondó, 1798. 14. szakasz, 764—766. o.

mint azok hasznosságát. Mint arra már utaltunk, a 18. sz. végén készült el Hazánk első részletes felmérése is, amiről Görögék munkásságával egyetemben csak az elismerés hangján szólhatunk. E század vége jelenti a magyar térképírás virágzását, a magyar térkép-kultúra felemelkedését.

Hogy mennyire hasznosak a csaknem évszázaddal korábban készült térképek, vizsgáljuk meg egy tudósítás²⁴ kapcsán „Taktaföldvár” helyzetét az 1783-ból eredő térképi ábrázolástól napjainkig.

Az egyre tért nyerőbb történelmi kutatások és az egykori térképek vizsgálatainak kapcsolatára figyelemre méltó az alábbi:

„A Taktaföldvár a szerencsi vasútállomástól mintegy három km-re a Takta mellett fekvő hosszúkás alakú emelkedés. Környezete vizenyős, egykor mocsaras volt. *Egyik végében földsánc maradványai láthatók, amelyek valószínűleg az árpádkorból származnak.* Túlsó feléből gáterősítéshez földet hordtak el. Így kb. 3 méter magas part alakult itt ki, s ebben *újkőkori település nyomai* látszóttak. A további földelhordás miatt veszélyeztetett leletek megmentésére ásatást indítottunk. Földbe mélyített házak maradványai, gödrök és négy melléklet nélküli, vörös okkerrel színezett csontváz került elő. A gazdag leletanyag közül kiemelkednek a festett díszítésű edénytöredékek, kőbalták, agancs- és csonteszközök, valamint egy szép agancsszigony. *A településen az újkőkorból a tiszai kultúrához tartozó népcsoport élt.*”²⁵

Hat évvel később (1975) így folytatódik a leírás: „Szerencs-Taktaföldvár. Annyal Béla jelentése alapján mentünk ki. *Útépítéshez markolókkal hordják a földet.* A helyszínen egy félig elhordott *rézkori házból* tíz hálósúlyt és cserepeket gyűjtöttünk, valamint egy edényt, melyben *tizenkét kőbaltát találtunk* és az edény alján egy agyar amulettet. A területen pattintott kovadarabokat és *tiszai kultúrába tartozó* cserepet is gyűjtöttünk. A lelőhelyen 1967-ben történt ásatás, topográfiailag a lelőhely hitelesített. Lsz. 73.44.1—46.”²⁶

A felfedezés erejével ható leírás után nézzük meg, mit mutatnak a fellelhető térképek. (L. a 132—133. oldalt. Azért választottuk a térkép-kivágatoknak ezt a szokatlan — a szövegtől és az utalásoktól elkülönített — bemutatását, mert így tekinthető át a legkönnyebben a vizsgált objektum ábrázolásának változása az egymást követően megjelent térképeken.)

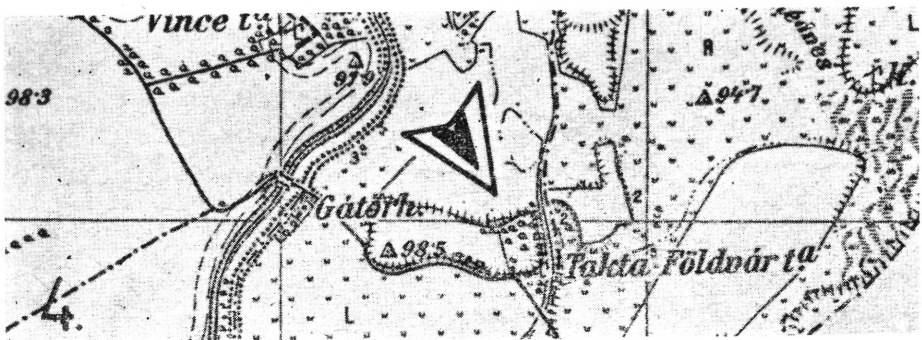
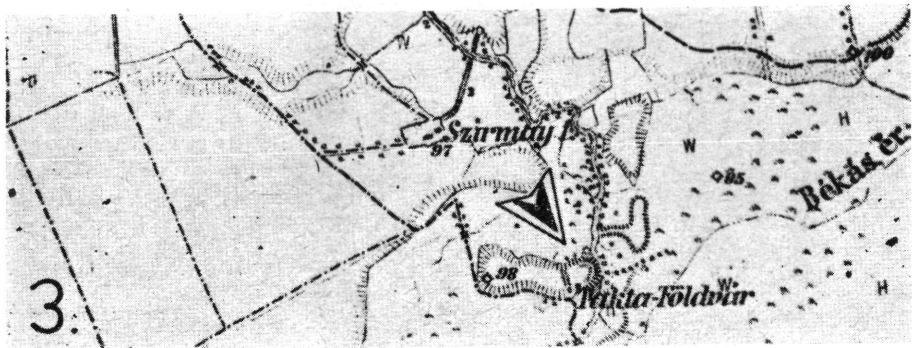
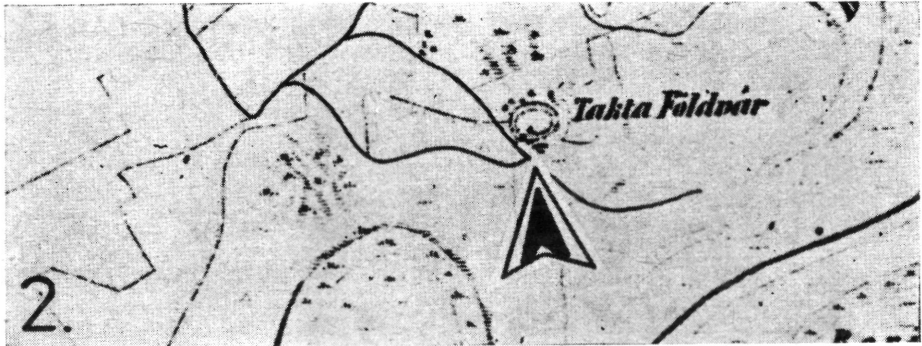
Az 1784-ben készült első katonai felmérés térképszelvényén²⁷ Szerencs DK 3 km és Zombor (Mezőzombor) DNY 2 km metszéspontjánál egy ÉK—DNY irányban ábrázolt dombháton — melyet a Bocs-ér vesz körül — négyzet alakú jelkulcsi ábrázolás hívja fel a térképtörténész figyelmét. (1. sz. térképrészlet.)

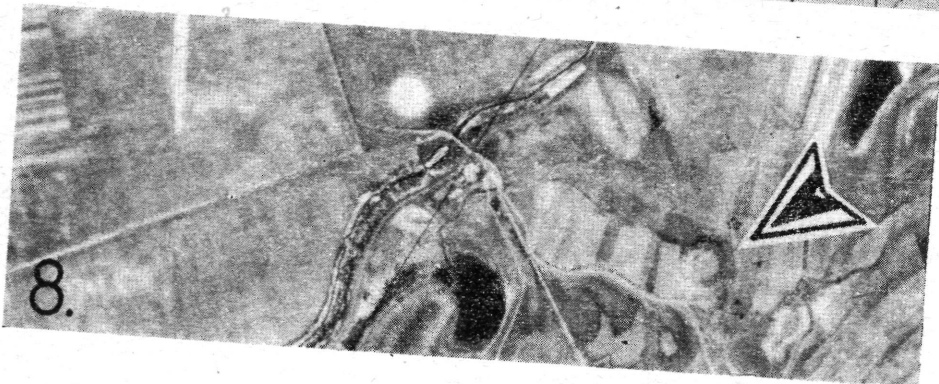
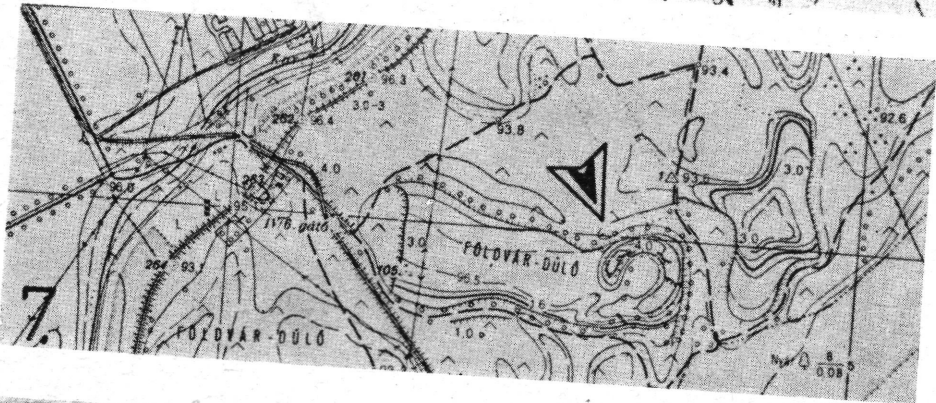
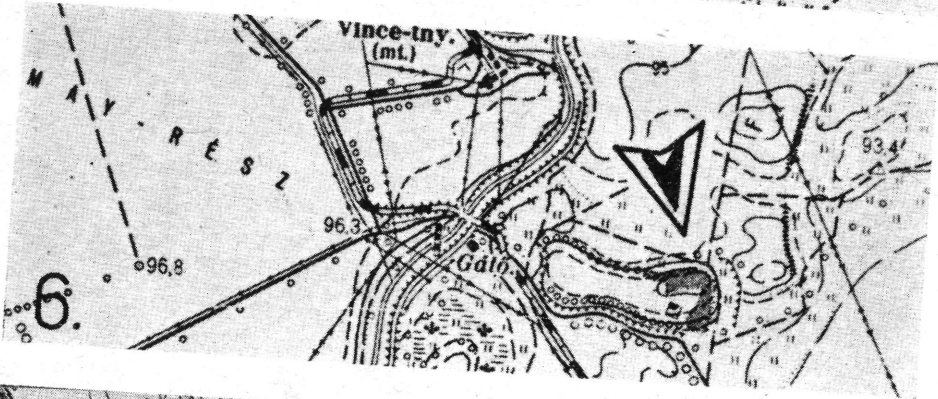
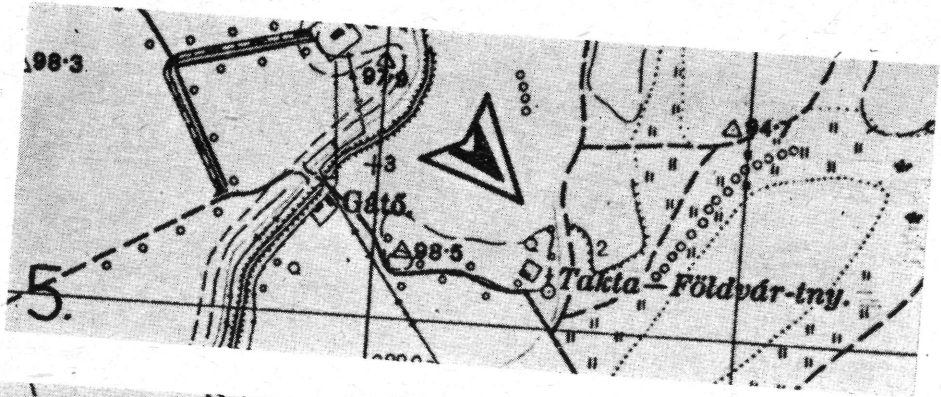
²⁴ A Herman Ottó Múzeum évkönyve. (A továbbiakban — HOM) XV. 1967. 70. o.

²⁵ HOM VIII. 511. o. A terület földrajzi megnevezése az utalt leírásban, valamint a térképeken több változatban olvasható, így pl. Taktaföldvár, Szerencs-Taktaföldvár, Takta Földvár, Takta-Földvár, Földvár dűlő, Takta-Földvár-tny. A térképi névrajz változását jelzi a tanyák írásmódja is: tny., t., ta., feliratok olvashatók egykori és mai térképeinken.

²⁶ HOM XIII—XIV. 140. o.

²⁷ HIT XXIII. 13.

A jelet kiegészítendő magyarázó felirat a következő: „Alte Schanz oder Schl. Szerencs”.

Különösebb terepi bejárás nélkül, a térképi ábrázolás önmagában is figyelemfelkeltő, hiszen a viszonylag sík területen, egy hosszan elnyúló dombháton, régi sánc vagy vár egykori létére utal a felmérő.

Tekintsük ezt vizsgálódásunk központjának, de nem mellőzhetjük a közvetlen környezet értékelését sem. Egy kilométeres körzeten belül településnek nyoma sincs, csupán egy épület-jel, „Untere mühl zu Szerencs” felirattal. Anélkül, hogy a vizsgált térképszelvényen fellelhető jelet túlértékelnénk, jelen esetben tartózkodjunk még a következtetések levonásától is. Vizsgáljuk meg, hogy az idő múltával, évtizedek, évszázadok után a vizsgált területen feltüntetett jel és annak tartalmi értéke hogyan alakult.

1858-ban hajtották végre Szerencs és környéke második katonai felmérését.²⁸ Az első felmérést követő, több mint fél évszázad múltán készült térképet vizsgálva, térképész szemének feltűnő, a kedvezően fejlődő kartográfiai ábrázoláson túl, a terület síkrajzi elemeinek lényeges változása is. Az úthálózat gazdagabb a „Bocs Ér” itt „Békás Ér” névre változott. Nem található a fentebb utalt malom, viszont a környéken több helyen nádas, mocsaras terület került ábrázolásra. Takta Földvár felirat hívja fel a figyelmet a korábbi „Alte Schanz...” helyére. A jelkulcsi négyzetes ábrázolást ovális forma váltja fel (2. sz. térképrészlet). Az alaki eltérés persze betudható az időjárásra visszavezethető (szél, eső) törvényszerűségeknek éppúgy, mint a terület műveléséből adódó változásoknak. Vizsgálódásunk eredménye, hogy „földvárunk” egykori helyén ismételten régmúltra utaló térképi ábrázolásra került sor.

Az 1883. évben készült harmadik katonai felmérés térképszelvénye²⁹ kerek negyed évszázaddal követte elődjét (3. sz. térképrészlet). Előljáróban szükséges megjegyezni, hogy a domborzati viszonyokat még ekkor is az úgynevezett „pillacsikos” ábrázolással juttatták kifejezésre, ami nem tette lehetővé a domborzati formák és magasságok napjainkban jól ismert, szintvonalas értékelését. Ebből adódik, hogy több más domborzati formával történő összehasonlítás nem ad utalást a környék uralgó pontjára. A vizsgált helyen itt is figyelemfelkeltő a Takta-Földvár felirat. A rajzi ábrázolás patkó formátumú, délnyugati oldalán egyenes lehatárolással. Feltűnő a korábbi jelölésekhez képest, hogy jelen esetben — a déli szögletben — két kisebb épület léte is felfedezhető. A korábbi „Bocs Ér”, majd „Békás Ér”, „Szerencs Patak” megnevezéssel folyik a földvár keleti oldalán. Az első felmérésnél utalt malom közelségében épület-jelek és „Szirmay t.” (tanya) feljegyzés látható.

Az ország jelentős részén hosszú idő telt el, míg újabb részletes felmérésre került sor. (4. sz. térképrészlet.) Ez természetesen nem zárja ki újabb térképek kiadását, így vizsgált térképszelvényünkön — mely 1925-ben jelent meg — az alábbi olvasható: „Az eredeti felvételi térképek, az állami földmérés háromszögelési adatai és kataszteri térképei stb. felhasználásával helyszínelte, rajzolta és sokszorosította: A M. KIR. ÁLLAMI TÉRKÉPÉSZET.”³⁰ Objektumunk Takta-Földvár ta. (tanya), tehát új, illetve kiegészítő elnevezéssel olvasható, ahol az előző térképi ábrázolástól eltérő helyen és tájolásban látható két épület és egy gémeskút. Feltűnő a területen, hogy jelentős facsoportok ábrázolására került sor. A környéket, említésre méltó kiterjedésben, rét és legelő övezi. A Szerencs-patak szabályozott medervonala csaknem 1 km-re NY-

28 HIT XLI. 44.

29 HIT 4766—2 (1883)

30 HIT 4766—2 (1925)

ra távolodott. A Szirmay-tanya, Vince-tanyára változott. A könyéken feltüntetett magassági pontok értékelése szerint vizsgált helyünk teljes kiterjedésében a környék uralgó pontja, ábrázolásmódja a „Földvár”-ra utalóan mint terület, illetve dűlőnév, figyelemreméltó.

Nem célunk valamennyi megjelent térképet vizsgálat tárgyává tenni, pontosabban a kérdés érdemi vizsgálatát segítő nagy méretarányú térképeken fellelhető ábrázolást értékeljük. 1952-ben került kiadásra a következő 1:25 000 méretarányú térképszelvény. (5. sz. térképrészlet.) A tanya és gémeskút szabvány jelkulcsi jelén túl itt is olvasható: Takta-Földvár tny. A terület jelentősen megváltozott síkrajzi arculata térképi ábrázolás útján legfeljebb gondolatokat ébreszt a „Földvár-t ny.” megnevezés olvasása során.

1969-ben készült következő térképünk (6. sz. térképrészlet). A vizsgált objektumra sem a domborzati, sem a síkrajzi elemek nem utalnak. Fellelhető egy tanya jelkulcsi jele annak megnevezése nélkül, valamint egy erdőábrázolás az 1883-as felmérésnél utalt patkó formátumhoz hasonlóan. Nincs gémeskút és a korábbi Szerencs-patak itt már Takta-csatorna megnevezéssel szerepel. Ez a térkép kitűzött folyamatunk vizsgálatához semmit nem ad.

1968-ból ered az a 10 000-es méretarányú térképszelvény, ahol a „Földvár-dűlő” megnevezés utal az 1784-ben készült térképszelvényen ábrázolt dombhátra. (Emlékezzünk, hogy régi sánc, vagy vár egykori létére is utalás történt ott.) Szintvonalas ábrázolással ismét feltűnik a „patkó” formátum. (7. sz. térképrészlet.) A domborzati törvényszerűségeket vizsgálva lehatárolt területünk környezetétől eltér, de ez önmagában az abban rejlő történelmi múltira nem utal. Tanyának, épületnek, kútnak ekkor már nyoma sincs a térképi ábrázolás szerint.

Így mennek veszendőbe az egyre újabb térképeken a nyomok, feliratok, utalások. Térképészeink ugyanis a fellelhető jelent mérik és ábrázolják térképeiken. Ilyen távlatból, már az úgynevezett szájhagyomány is hosszadalmas ellenőrzést igényelne, de korunk térképeinek tartalma napjaink létét, jövőnk tervezését kell, hogy ábrázolásmódjával biztosítsa.

Hosszadalmas, kitartó munkát igényel egy-egy régi térképi jel, vagy felirat sok-sok térképen történő azonosítása, értékelő követése napjainkig, de mint azt a világ számos országában teszik, ennek értékelési ideje légifényképi vizsgálattal lényegesen lerövidíthető, pontosítható. Egy 1957-ben készült légifelvételen³¹ szabályosan kirajzolódik a földvár és környezetében egy valamikori településre utaló elszíneződés (8. sz. légifénykép részlet).

Hogy mennyire érdemes hazánk régmúltját kutatva visszatekinteni elődeink munkásságára, értékelni a fellelhető térképeket, arra álljon itt a fenti vizsgálatokkal összefüggő, azok értékelésének szükségességét bizonyító válogatás. A korabeli térképi ábrázolások jeleinek értékelése — mai térképeinkkel történő összevetése — számos kutatási területen kedvező eredményekre vezetett. A térképtárak gyűjteményeinek hasznosítása világszerte növekvő, az elért eredmények tudományos és gazdasági értéke a török pusztítás előtti magyar településrend rekonstruálásától a karsztos felszínek vizsgálatán át történelmi és hadtörténelmi események vizsgálatáig jelentős. Ezt bizonyítják a Hadtörténelmi Térképtár kutatási naplójába történt bejegyzések is.

31 HIT Légifényképek 1 : 22 000.